

**ЗМІСТ ПРЕДМЕТА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА:
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНИХ ДОКТРИН**

Розглядаються питання про поняття предмета цивільного процесуального права та його змісту в контексті історичного процесу виникнення та формування різних концепцій щодо їх розуміння в науці цивільного процесуального права. Зокрема, здійснено науковий аналіз різних поглядів процесуалістів на поняття цивільного процесу як судової частини предмета цивільного процесуального права, зроблено аналіз про співвідношення його складових елементів.

Ключові слова: цивільне процесуальне право, цивільний процес, цивільне судочинство, цивільні процесуальні відносини, цивільна процесуальна діяльність.

Постановка проблеми. Цивільне процесуальне право є фундаментальною галуззю в системі права України, а її значення полягає в об'єктивній потребі правового регулювання суспільних відносин в такій важливій сфері життя держави як відправлення правосуддя в цивільних справах. Пройшовши достатньо тривалий історичний шлях становлення і розвитку цивільне процесуальне право як галузь, і як наука, створили ефективний механізм судового захисту цивільних прав та інтересів, а також сформували потужний науково-теоретичний та пізнавальний потенціал з основних актуальних напрямків науки цивільного процесуального права.

Сама по собі категорія «цивільне процесуальне право» загальновизначаюча для всіх інститутів галузі та науки цивільного процесуального права, розуміння якої необхідне для розробки методології праворозуміння та наукового дослідження. Сучасний розвиток суспільних відносин і права характеризується тісним зв'язком теорії та практики. Системне тлумачення і застосування закону стає неможливим без доброї теоретичної і методологічної підготовки. Ускладнення суспільних відносин, підданих правовому регулюванню вимагає творчого підходу до вирішення негайних проблем [27, с. IV]. У зв'язку з цим вимагають науково-теоретичного дослідження такі питання щодо поняття цивільного процесуального права, як галузі права та змісту предмета цієї галузі. Це дасть можливість чіткіше провести розмежування між такими категоріями, як «цивільне процесуальне право», «цивільний процес», «цивільне судочинство» та в загальному охарактеризувати сутність цивільного процесуального права як галузі.

Ступінь наукової розробки проблеми. Наука цивільного процесуального права до радянського, в радянський і пострадянський періоди, безперечно, має достатньо ґрунтовні та фун-

даментальні напрацювання питань поняття цивільного процесуального права як самостійної галузі права, змісту її предмета, складових елементів предмета галузі. Майже кожен дослідник науки цивільного процесуального права, які б проблемні питання він не вивчав, так чи інакше висвітлюючи існуючу проблему, пов'язує її з предметом цивільного процесуального права. Методологічно це цілком виправдано, оскільки без вирішення таких важливих питань, як мета і завдання цивільного судочинства, сфера та межі впливу норм цивільного процесуального права, процесуальне становище учасників цивільного судочинства, реалізація принципів цивільного процесуального права, джерела (форми) цивільного процесуального права, цивільна юрисдикція, цивільна процесуальна форма тощо, неможливо побудувати відповідне концептуальне положення, запропонувати практичні рекомендації для судової практики.

Основний період дослідження поняття та предмета цивільного процесуального права припадає на 50-60-ті роки минулого століття. Саме в цей період сформулювалися різні наукові напрями, які і досі мають своїх послідовників. Але, на жаль, за останні двадцять років у сучасній науці цивільного процесуального права такі важливі концептуальні питання, як поняття цивільного процесуального права, предмет і його структура не отримали належного комплексного та системного дослідження.

Мета статті – дослідження процесу становлення та подальшого розвитку концепцій щодо поняття предмета цивільного процесуального права та його складових елементів і додаткове обґрунтування власної позиції щодо змісту предмета цивільного процесуального права.

Виклад основного матеріалу. Вже достатньо відомим у науці цивільного процесуального права є факт формування цієї галузі в якості са-

мостійної та фундаментальної, який датується другою половиною XIX століття, у так званий дорадянський, або досоціалістичний період. Перші наукові дослідження теоретико-прикладних питань, насамперед, здійснювалися основоположниками цієї науки, відомими процесуалістами, такими, як Є.В. Васьковський, Ю.С. Гамбаров, А.Х. Гольмстен, В.М. Гордон, Є.Ф. Нефедьєв, Т.М. Яблочков та інші, праці яких стали загальноновизнаною основою для подальших наукових досліджень, у тому числі і в сучасний період. Уже в період становлення науки і галузі були започатковані одні із перших спроб дати наукові відповіді про те, що собою являє цивільний процес, яку сферу відносин регулює його законодавство. Разом з тим, питання поняття цивільного процесуального права та його предмета досліджувалися провідними процесуалістами, як: С.И. Абрамовим, М.І. Авдеенко, Є.В. Васьковським, М.А. Вікут, А.Х. Гольмстеном, В.М. Гордоном, М.А. Гурвічем, І.А. Жеруолісом, М.Б. Зейдером, П.Ф. Єлісейкіним, Г.Л. Осокіною, Т.В. Сахновою, М.К. Треушніковим, В.В. Комаровим, А.Ф. Клейнманом, А.А. Мельніковим, В.П. Мозоліним, Е.А. Нефедьєвим, М.П. Рінгом, С.Я. Фурсою, Н.А. Чечіною, М.С. Шакар'ян, М.И. Штефаном, В.Н. Щегловим, К.С. Юдельсоном, Т.М. Яблочковим, В.В. Ярковим та іншими.

Питання про предмет цивільного процесуального права, його зміст і структуру стало об'єктом наукового дослідження представниками науки цивільного процесуального права з середини двадцятого століття, коли теоретиками права було запропоновано сам термін «предмет галузі», як критерій розмежування галузей у системі права.

Так, з кінця 40-х років XX століття активізуються науково-теоретичні розробки важливих загальнотеоретичних проблем науки цивільного процесуального права. Досліджуючи розвиток науки цивільного процесуального права у післявоєнний період (кінець 40-х – початок 50-х років), відомий російський процесуаліст Н.А. Чечіна зазначає, що в цей період розв'язувалася проблема створення єдиного загальносоюзного ЦПК, розроблявся його проект і вирішувалися пов'язані з цією діяльністю питання [34, с.17-18]. Хоча надалі союзного ЦПК не було створено, але на його основі були підготовлені і прийняті Основи цивільного судочинства СРСР і, відповідно, ЦПК союзних республік. Поряд із законотворчою діяльністю одночасно в науці цивільного процесуального права досліджувалися і вирішувалися такі питання, які були пов'язані з поняттям цивільного процесуального права, виділяли-

ся його особливості, визначенням місця в системі права. У науці цивільного процесуального права, як стверджує Н.А. Чечіна, “утворився самостійний науковий напрямок у дослідженні предмета цивільного процесуального права” [34, с.18].

Загалом наука цивільного процесуального права почала розвиватися у різних напрямках, спрямованість яких визначалася, перш за все, інститутами цивільного процесуального права, а також тими проблемними питаннями, які виникали в судовій практиці. Усе це зумовлювало зростання наукових досліджень, підвищувало значення цивільного процесуального права в системі права. «Процесуальна наука вивчає судочинство як діяльність, визначає шляхи його розвитку й удосконалення, шляхи найбільш повного та раціонального служіння суспільству» [34, с.19]. Без розвитку науки цивільного процесуального права неможливо було б визначити ефективність правосуддя у цивільних справах, “...залишаючись наукою, тобто теорією, без сприяння якої не можуть бути правильно зрозумілі та реалізовані завдання правосуддя” [34, с.18]. Цей висновок, зроблений Н.А. Чечіною для характеристики розвитку науки цивільного процесуального права з кінця 40-х років XX століття, беззаперечний. Можна стверджувати, що це був період, коли з'являються фундаментальні праці [23; 2; 13; 15; 19; 20; 26; 37], в яких робиться глибокий теоретичний аналіз і переосмислення праць учених процесуалістів дореволюційного періоду, враховувалися досягнення загальної теорії права, висновки суміжних юридичних наук. Активізацію наукових розробок у науці цивільного процесуального права можна пояснити відсутністю тривалий період фундаментальних досліджень у цій галузі права з одночасним зростанням проблемних ситуацій у судовій практиці, які потребували науково-теоретичного обґрунтування і вирішення. По-друге, поштовхом слугувала також дискусія, яка розгорнулася серед теоретиків права з приводу розуміння поняття “соціалістичного права”, його системи, що не могло не вплинути на формування поняття цивільного процесуального права й його місця в системі права. Розвиток науки цивільного процесуального права, як справедливо зазначає Н.А. Чечіна, здійснювався у двох напрямках: 1) задоволення потреб практики правотворчих і правозастосовчих органів; 2) розробка загальнотеоретичних проблем, зумовлених завданнями, закономірностями і тенденціями розвитку правознавства в цілому [34, с.18], і до цього варто додати ще розробку окремих інститутів цивільного процесуа-

льного права: права на позов, докази, принципи, предмет і метод цивільного процесуального права. Поступово почав формуватися і власний підхід у розробці концепції про цивільний процес і цивільні процесуальні правовідносини, у процесі якого обґрунтовувалися особливості цих правових явищ, уточнювався понятійний апарат [1; 14; 19; 36; 29]. У зв'язку з цим наукова думка у процесуалістів у першу чергу була сконцентрована на визначенні предмета цивільного процесуального права, виділення його особливостей та характеристиці його змісту. У науці цивільного процесуального права такі категорії, як «цивільне процесуальне право» і «цивільний процес» тривалий час розглядалися як синоніми. На сьогодні багато хто з процесуалістів продовжують дотримуватися цієї позиції, при цьому у їх поняття вкладають дещо різний зміст. З нашої позиції цивільне процесуальне право повинно розглядатися з позиції системності: як системи нормативно-правових актів (які регулюють власне цивільне судочинство і які підлягають правозастосуванню судом) і системи цивільних процесуальних відносин, які виникають, змінюються і припиняються у визначеній нормами цивільного процесуального законодавства послідовності.

Отже, цивільне процесуальне право охоплює цивільний процес, який становить частину предмета цієї галузі. У зв'язку з цим спірним було і залишається нині питання, яке складає основу цивільного процесу: діяльність чи відносини? Як стверджує Т.В. Сахнова, «Це одне із вічних питань цивілістичного процесу» [27, с.42].

Зазначимо, що проблема співвідношення процесуальної діяльності суду, учасників процесу і процесуальних відносин стала лише предметом дослідження в теорії цивільного процесуального і кримінального процесуального права. У середині 50-х років ХХ століття сформувалося декілька напрямків. Представники першого напрямку, серед яких були відомі процесуалісти С.Н. Абрамов, А.Ф. Клейнман, Я.Л. Штутін, К.С. Юдельсон та інші, вважали, що цивільний процес являє собою процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу, а також цивільні процесуальні відносини, які виникають між судом і учасниками процесу. Тобто основу цивільного процесу представники першого напрямку вбачали у діалектичній єдності двох самостійних елементів, а саме: процесуальної діяльності та процесуальних відносин. Теоретичною основою для формування даного напрямку стали розробки процесуалістів дореволюційного періоду. Насамперед це ідеї О. Бюлова про цивільний про-

цес, як юридичного відношення і як сукупності процесуальних дій, серед яких ним виділялися так звані попередні дії (укладення договору між судом і сторонами), реалізація яких веде до виникнення цивільного процесу, а також напрацювання А.Х. Гольмстена, В.М. Гордона, Е.А. Нефедьєва та інших, про процес як сукупності процесуальних відносин, виникнення і розвиток якого залежав від процесуальної діяльності, або сторони (позивача), або суду. Дана конструкція дозволяла дещо інакше підійти до вирішення питання не лише про цілісність процесу (як в основному це робили процесуалісти дореволюційного періоду), а й вирішити питання про зв'язок цих елементів, визначити зміст цивільних процесуальних відносин, їх суб'єктний склад тощо. Свого часу К.С. Юдельсон цивільний процес визначав через процесуальну діяльність, пов'язуючи таку діяльність із «здійсненням правосуддя у цивільних справах» [38, с.9]. Хоча К.С. Юдельсон вважав, що не потрібно у понятті цивільного процесу вказувати на такий елемент, як цивільні процесуальні відносини, але одночасно називає їх «суспільними відносинами, які виникають у зв'язку зі здійсненням правосуддя у цивільних справах», оскільки, на його думку, державна діяльність (суду) неможлива без виникнення суспільних відносин, які врегульовані нормами права [38, с.9]. По суті, акцент К.С. Юдельсон робить на такий елемент цивільного процесу, як процесуальна діяльність, але не заперечується ним і існування цивільних процесуальних відносин. Тому позиція К.С. Юдельсона найбільш наближена до першої групи авторів.

Про необхідність виділяти для характеристики поняття цивільного процесу двох самостійних елементів: процесуальної діяльності та процесуальних правовідносин, стверджував також С.Н. Абрамов. Цивільний процес автор розглядав, як «діяльність і виникаючі на цій основі відносини суду, прокуратури, органів виконання судових рішень, сторін та інших осіб, які беруть участь у здійсненні судом правосуддя ... у встановленому законом порядку ...» [1, с.7]. Аналізуючи поняття цивільного процесу, запропоноване С.Н. Абрамовим, можна стверджувати, що автор розглядав цивільні процесуальні правовідносини як похідний елемент від процесуальної діяльності суду та інших учасників процесу.

Подібні погляди на цивільний процес, як сукупності цивільних процесуальних дій і цивільних процесуальних відносин висловлювали також А.Ф. Клейнман і В.М. Семенов, які також вважали, що процесуальні дії суб'єктів процесу є

юридичними фактами, які ведуть до виникнення, розвитку і припинення цивільних процесуальних відносин [21, с.6; 28, с.8].

На початку 60-х років ХХ століття цей напрям отримав подальший розвиток у працях відомого російського процесуаліста Н.А. Чечіної, яка вважала, що цивільні процесуальні відносини виникають у результаті дій суду і осіб, які беруть участь у процесі [34, с.67-68]. Надалі позиція науковця не змінилася, і у своїх пізніх працях Н.А. Чечіна до предмета цивільного процесуального права відносила: а) діяльність суду як органу державної влади у зв'язку зі здійсненням правосуддя у цивільних справах; б) суспільні відносини, які виникають у період і в результаті судової діяльності. На її думку, ці два умовно відокремлених компоненти взаємопов'язані та нерозривні в дійсності, і саме на них в їх взаємозумовленій сутності спрямовано регулюючий вплив норм цивільного процесуального права [34, с.35]. Основними аргументами, на які посилається автор, були положення про те, що: не може бути діяльності, яка не породжувала б відносини, які врегульовані нормами процесуального права; не можуть виникнути відносини поза діяльністю, до неї або не внаслідок неї. Залежність цивільних процесуальних відносин від процесуальної діяльності пояснюється через правове регулювання діяльності зі здійсненням правосуддя, зумовленого необхідністю захисту матеріально-правових відносин [34, с.37-38]. Оскільки така діяльність має правову форму то це дало підстави зробити Н.А. Чечіною висновок, про те що вона виступає первинним елементом по відношенню до процесуальних відносин.

Наведений напрямок мав багато прихильників як тоді, так і в сучасний період розвитку науки цивільного процесуального права, серед яких відомі процесуалісти: Ю.В. Білоусов, М.А. Вікут, І.М. Зайцев, І.В. Решетнікова, Т.В. Сахнова, М.К. Треушніков, М.И. Штефан, В.В. Ярков.

Отже, представники першого напрямку розглядали процесуальні дії та цивільні процесуальні відносини як самостійні, але взаємопов'язані елементи, які знаходяться у діалектичному взаємозв'язку. Але, на жаль, зазначені процесуалісти, які вказували на такий зв'язок, лише обмежувалися характеристикою первинності процесуальних дій і похідного характеру від них цивільних процесуальних відносин. Помилкою у даному судженні ми вважаємо неправильне визначення місця діяльності у цивільному процесі, підставою реалізації якої є суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які передбачені у нормах

цивільного процесуального права. Тому процесуальна діяльність не може реалізуватися поза цивільними процесуальними відносинами, які регулюються нормами цивільного процесуального права. Саме процесуальні права й обов'язки є регуляторами поведінки суб'єктів процесу, оскільки саме вони визначають межі дозволеної та необхідної поведінки учасників процесу, реалізація яких здійснюється у межах цивільних процесуальних відносин через процесуальні дії.

За своєю сутністю цивільне процесуальне право слід розглядати як одну з форм здійснення правосуддя в цивільних справах, форма яка забезпечує і гарантує її здійснення [22, с.30]. Тому цивільний процес – це врегульована нормами цивільного процесуального права процесуальна діяльність суду та інших учасників процесу, яка реалізується в межах цивільних процесуальних відносин у зв'язку із здійсненням правосуддя в цивільних справах. Отже, процесуальна діяльність повинна розглядатися як елемент цивільних процесуальних відносин поряд з цивільними процесуальними правами й обов'язками учасників процесу.

Ми погоджуємося лише з тим положенням представників першого напрямку, що цивільна процесуальна діяльність і цивільні процесуальні відносини взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Це самостійні правові категорії, які взаємозумовлюють одна одну, без яких кожна з них існувати не може. Щодо їх співвідношення, то тут треба виходити з того, що будь-яке суспільні відносини пов'язані з поведінкою людей, бо саме вони утворюються та існують завдяки такій поведінці. Тобто будь-які суспільні відносини утворюються із поведінки людей, а тому можна зробити висновок, що останні складають основу суспільних відносин. Оскільки цивільні процесуальні відносини є видом суспільних відносин, які врегульовані нормами цивільного процесуального права, то саме вони визначають межі врегульованої правом поведінки учасників процесу. Кожен з учасників цивільного процесу вступає в такі відносини для досягнення певної мети і, відповідно до цієї мети, планує свою діяльність. При цьому він не повинен переступати межі дозволеної або необхідної поведінки. Отже, процесуальна діяльність може здійснюватися в цивільних процесуальних відносинах завдяки нормі права, яка визначає процесуальні права й обов'язки учасників процесу та передбачає санкції за їх невиконання або неналежне виконання. Приписуючи конкретному учаснику цих відносин певну поведінку, норма цивільного процесуального права спонукає його до виконання її ви-

мог. З одного боку – передбачаючи певний еталон поведінки, а з іншого – спонукає до такої поведінки. Саме норма цивільного процесуального права є правовою основою виникнення цивільних процесуальних відносин, їх розвитку і припинення через визначену поведінку суб'єктів цивільних процесуальних відносин в їх межах. Тобто діяльність, яка здійснюється за межами цивільних процесуальних відносин, не може носити характер процесуально-правової, оскільки вона не регулюється нормами цивільного процесуального права. Якщо в цивільному процесі виділяти цивільні процесуальні відносини і процесуальну діяльність, то тоді потрібно визнати, що у процесі існує діяльність, яка не зв'язана з процесуальними правами та обов'язками. Тут простежується відрив процесуальної діяльності від процесуальних прав і обов'язків суб'єктів, що, на наш погляд, є недоліком теорії про цивільний процес як процесуальної діяльності і цивільних процесуальних відносин, оскільки виникає питання про правову природу такої діяльності. Отже, поведінка учасників процесу є змістом цивільних процесуальних відносин, тобто поведінка, за допомогою якої реалізуються процесуальні права та процесуальні обов'язки. Функціонування цивільних процесуальних відносин залежить від співвідношення поведінки конкретного учасника процесу з поведінкою інших. Гармонічність і співвідношення такої поведінки впливає на досягнення мети цивільного процесу залежно від рівня активності чи пасивності такої поведінки та відповідності її нормам цивільного процесуального права.

Другим напрямком у науці цивільного процесуального права є формування погляду на цивільний процес як процесуальної діяльності суду та інших учасників цивільного процесу. До представників даного напрямку можна віднести М.С. Шакар'ян, Ю.С. Червоного та інших. Основним аргументом цього напрямку є положення про те, що така діяльність суду і учасників процесу спрямована (або пов'язана) зі здійсненням правосуддя в цивільних справах [12, с.13]. Саме порушення цивільного процесу через звернення особи за судовим захистом є тим юридичним фактом, який веде до виникнення цивільного процесу. Окрім того, М.С. Шакар'ян вважає, що процесуальна діяльність проявляється не лише в порушенні процесу, а й у його розвитку та завершенні [12, с.23].

Даний напрямок не отримав достатньо широкої підтримки в науці цивільного процесуального права. Достатньо лише зауважити, що більшість положень представників даного напрямку

все ж таки подібні до першого, оскільки ними не виключається існування в цивільному процесі і процесуальних відносин.

Більш обґрунтованим напрямком у визначенні поняття та сутності цивільного процесу є позиція процесуалістів, які вважали, що цивільний процес утворюють цивільні процесуальні відносини. До представників цього напрямку, який сформувався в середині 50-х років, можна віднести таких відомих процесуалістів, як М.А. Гурвіча, В.П. Мозоліна, а в 60-х роках основні положення цієї теорії були розвинені В.Н. Щегловим, Н.І. Авдеєнком, І.А. Жеруолісом та іншими.

Серед сучасних послідовників цей напрямок підтримується С.С. Бичковою, С.В. Васильєвим, В.А. Кройтором, В.В. Комаровим, Г.Л. Осокіною, С.Я. Фурсою та іншими.

В основу цього напрямку, щодо поняття та сутності цивільного процесу, також були покладені науково-теоретичні розробки процесуалістів дореволюційного періоду (А.Х. Гольмстена, В.М. Гордона, Е. Малишева, Е.А. Нефедьєва та інших) : про цивільний процес як єдині цивільні процесуальні відносини; про характер і зміст цивільних процесуальних відносин; про цивільний процес як юридичні відносини; про суб'єктів цивільного процесу тощо. Загалом, цим напрямком науково-теоретичне дослідження здійснювалося стосовно двох загальних проблем в науці цивільного процесуального права: 1) характеристика сутності процесу через його поняття та структуру (зміст); 2) науково-теоретичний аналіз цивільних процесуальних відносин, які його утворюють. “Розглядаючи процесуальні дії у якості змісту процесуальних відносин, представники другого напрямку, - як стверджував І.А. Жеруоліс, - органічно включили процесуальні правовідносини в поняття цивільного процесу і цим, безумовно, просунули теорію радянського цивільного процесуального права вперед” [17, с.15]. Основними доводами представників даного напрямку було уявлення про процес як єдині цивільні процесуальні правовідносини (тобто єдиний, цілісний процес) або те, що цивільний процес складається лише з цивільних процесуальних відносин (їх системи, сукупності).

Хоча навіть у своїх твердженнях деякі науковці висловлювали певну непослідовність у поглядах на цивільний процес, його зміст. Так, В.П. Мозолін розглядав цивільний процес як єдині процесуальні відносини, але, на його думку, цивільний процес повинен характеризуватися з погляду відсутності у ньому окремих елементів [23, с.56], а отже, єдність цивільного процесу автор

вбачав у цілісності цивільного процесуального відношення, яке виникає у конкретній цивільній справі, правову основу якого становить “єдність діяльності всіх суб’єктів правовідносин, спрямовуючою основою якого є діяльність суду з відправлення соціалістичного правосуддя”. Він вважав, що в цивільному процесі єдність може бути забезпечена відсутністю у ньому диференціації, тобто поділу на окремі процесуальні правовідносини, тому що інакше процес втратить свою цілісність, розриваючись на окремі частини [23, с.56].

Отже, В.П. Мозолін процесуальну діяльність разом із процесуальними правами й обов’язками суб’єктів процесу включав у зміст єдиних цивільних процесуальних відносин. При цьому до змісту процесуальних відносин процесуаліст відносив лише ту діяльність суду і суб’єктів процесу, яка виникає між ними у процесі “безпосередніх взаємовідносин”, тобто в межах цивільних процесуальних відносин. Діяльність суду, яка пов’язана з постановленням судових актів, В.П. Мозолін відносив до об’єкта цивільних процесуальних відносин [23, с.54-55].

Інший науковець, М.А. Гурвіч вважав, що всі процесуальні відносини, які відносяться до окремого взятого процесу, в певній його стадії, утворюють комплексне, процесуальне відношення [14, с.91]. У структурі цивільного процесу М.А. Гурвіч виділяв три види цивільних процесуальних відносин: а) це відносини між судом і сторонами, третіми особами з самостійними вимогами, особами, які порушують процес на захист прав та інтересів інших осіб (основні правовідносини); б) відносини між судом і прокурором (з приводу дачі висновку по справі); органами державного управління, третіми особами без самостійних вимог (додаткові правовідносини); в) відносини між судом і особами, які сприяють здійсненню правосуддя: свідки, експерти, перекладачі (службово-допоміжні правовідносини). У теорії цивільного процесу, на думку автора, повинна бути використана ідея співвідношення “складного” та “елементарних правовідносин”, тобто з певної сукупності простих процесуальних відносин повинно утворюватися складне [13, с.88-92].

Відносно співвідношення цих двох самостійних елементів, які зазначені автори відносили до предмета цивільного процесуального права, то погляди їх у цьому питанні мали деякі розбіжності.

У 60-ті-70-ті роки простежується тенденція наукового дослідження питань про поняття та зміст цивільного процесу. Пояснювалося це тим, що змінилися погляди на поняття цивільного процесу, до поняття якого відносили не лише

діяльність суду, а й інших учасників процесу [21, с.7]. Інша причина - це поява значної кількості наукових праць, які стимулювали подальший науковий пошук у сфері теорії цивільних процесуальних правовідносин. Наявність різних теоретичних поглядів науковців з таких питань, як поняття, структура, об’єкт цивільних процесуальних правовідносин стало причиною існування різноманітних напрямків, серед яких можна виділити три основних. Представники першого напрямку вважають, що в цивільному процесі виникають одні, багатосуб’єктні правовідносини, які мають складну структуру [23, с.56; 37, с.56; 38, с.9]. Прихильники іншого напрямку стверджують, що в процесі розгляду справи виникає ціла система самостійних відносин. І, нарешті, представники третього напрямку обрали комбінований варіант, розглядаючи процес і, як єдині цивільні процесуальні правовідносини, і як систему процесуальних відносин [1, с.8; 19, с.11; 34, с.9].

Хоча ідею про існування в цивільному процесі одних або єдиних процесуальних правовідносин неодноразово критикували в процесуальній літературі, а саму конструкцію розглядали як штучно створену [17, с.20], але з упевненістю можна стверджувати, що саме теорія про єдині процесуальні правовідносини стала основою для розвитку концепції про “систему цивільних процесуальних правовідносин” і комбінованої теорії про “єдині процесуальні правовідносини як системи відносин”. Указані концепції потрібно розглядати як взаємодоповнюючі, а не взаємовиключаючі.

Отже, в цивільному процесі виникає певна кількість правовідносин, які утворюють складну систему і які не можуть існувати окремо, поза цієї системи. Причому така система характеризується динамікою, постійним рухом процесуальних відносин від стадії до стадії. Більшість процесуалістів вважають, що у конкретній справі виникає система процесуальних відносин за схемою “суд – позивач”, “суд – відповідач”, “суд – представник”, “суд – третя особа” тощо. Цивільне процесуальне правовідношення – це взаємодія між судом і одним із суб’єктів процесу внаслідок реалізації ними своїх процесуальних прав та обов’язків через процесуальні дії.

Розуміння цивільного процесу як врегульованого нормами цивільного процесуального права суспільні відношення (їх система) підтримуються і сучасними представниками науки цивільного процесуального права: С.С. Бичковою, С.В. Васильєвим, В.А. Кройтором, В.В. Комаровим, Г.Л. Осокіною, С.Я. Фурсою та іншими.

Отже, цивільний процес і цивільні процесуальні відносини діалектично взаємо пов'язані між собою, як ціле і частина цілого. У своєму змісті цивільний процес є системою цивільних процесуальних відносин, які його утворюють і характеризують.

Висновки. Цивільне процесуальне право як галузь права пройшла свій тривалий історичний шлях становлення і розвитку. Розуміння цивільного процесуального права, його предмета – одне з актуальних і одночасно проблемних питань науки цивільного процесуального права.

У сучасній доктрині, яка сприйняла наукові здобутки всього історичного процесу розвитку науки цивільного процесуального права, сформовано три підходи до розуміння змісту цивільного процесу: 1) це лише процесуальні дії; 2) це процесуальні дії та процесуальні відносини; 3) це лише процесуальні відносини. Кожен із напрямків характеризують різні сторони одного і того ж явища – цивільного процесу.

Найбільш обгрунтована та позиція, що цивільний процес утворює система цивільних процесуальних відносин. Процесуальна діяльність (дії) складають, разом з процесуальними правами й обов'язками, зміст процесуальних відносин.

Предметом цивільного процесуального права є врегульовані нормами цивільного процесуального права система суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються у визначеній процесуальній формі в процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

Цивільне процесуальне право як галузь права охоплює нормативно-правові акти (які регулюють цивільне судочинство і які підлягають правозастосуванню судом при здійсненні правосуддя) і безпосередньо сам цивільний процес, як система цивільних процесуальних відносин, які існують у процесуальній формі. Отже, цивільний процес – це врегульований нормами цивільного процесуального права, процесуальний порядок виникнення, розвитку та припинення системи цивільних процесуальних відносин у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

Список літератури

1. Абрамов С.Н. Советский гражданский процесс. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1952. – 420 с.
2. Авдеенко Н.И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права. – Ленинград: ЛГУ, 1969. – 73с.

3. Васильев С.В. Гражданский процесс: Курс лекций. – Харьков: Эскада, 2010. – 688с.

4. Викут М.А., Зайцев И.М. Гражданский процесс России: Учебник.- М.: Юристь, 1999. – 384с.

5. Гражданский процесс Украины: Учебное пособие. – Х.: Одиссей, 2003. – 352с.

6. Гражданский процесс. Учебник / Отв.ред. проф. В.В. Ярков. – М.: БЕК, 1999. – 624с.

7. Гражданский процесс. Учебник / Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечот. – М.: ПБОЮЛ Гриженко Е.М., 2001. – 544с.

8. Гражданский процесс. Учебник / Под ред. В.В. Комарова. - Х.: Одиссей, 2001. – 356 с.

9. Гражданский процесс. Учебник / Под ред. М.К. Треушниковой. – М.: Городец, 2011. – 832с.

10. Гражданский процесс. Учебник для вузов. Отв.ред. проф. Осипов Ю.К. – М.: БЕК, 1996. – 462с.

11. Гражданский процесс: Учебное пособие / Под ред. доцента, к.ю.н. В.А.Кройтора. – Харьков: Эскада, 2010. – 272с.

12. Гражданское процессуальное право: Учебник / С.А. Алехина, В.В. Блажеев и др.; Под ред. М.С. Шакарян. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 584с.

13. Гурвич М.А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия // В сб. «Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права». – Том 3. – М., 1965. – с. 62 – 108.

14. Гурвич М.А. К вопросу о предмете науки гражданского процесса. Ученые записки ВИЮЗН. – Вып.4. – М., 1955. – С.88 – 94.

15. Джалилов Д.Р. Гражданское процессуальное правоотношение и его субъекты. – Душанбе, 1962. – 41с.

16. Елисейкин П. Ф. Предмет, принципы и субъекты гражданского процессуального права. – Ярославль, 1980. – с. 55.

17. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса. – Вильнюс: Минтис, 1969.

18. Заворотько П.П., Штефан М.И. Судове виконання. – К., 1967. – 188с.

19. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения. – Саратов, 1965 – 73с.

20. Клейнман А. Ф. Новейшие течения в науке гражданского процессуального права. – М.:МГУ, 1967.-

21. Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс. – М.: МГУ, 1954. – 407с.

22. Комаров В.В. Предмет гражданского процессуального права. Текст лекций. – Харьков: Юридична академія, 1992. –
23. Мозолин В. П. О гражданском процессуальном правоотношении // Советское государство и право. – 1995. - №. – С. 51 – 53.
24. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть. – М.; Юристь, 2004. – 669с.
25. Проблемы науки гражданского процессуального права / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова. – Харьков : Право, 2002. – 440с.
26. Ринг М.П. К вопросу о гражданских процессуальных отношениях / Ученые записки ВИЮН. – Вып.16.- М., 1963. –
27. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 696с.
28. Семенов В.М. Принципы советского гражданского процессуального права. – Автор дис.докт.юрид.наук. – Свердловск, 1965. – 32с.
29. Советское гражданское процессуальное право. Учебник / Под ред. К.С. Юдельсон. – М.: Юридическая литература. – 1965 – 471с.
30. Цивільне процесуальне право України: Підручник / Бичкова С.С., Бірюков І. А., Бобрик В.І. та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2009. – 760с.
31. Цивільне процесуальне право України: Підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, П.У. Радченко та ін.; За ред. В. В. Комарова. – Х.: Основа, 1992. – 416с.
32. Цивільний процес України: академічний курс / За ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. – 848с.
33. Цивільний процес: Навч. посіб. / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська. - За ред. Ю. В. Білоусова. – К.: Прецедент, 2005. с.
34. Чечина Н.А. Основные направления развития науки гражданского процессуального права. – Л.: ЛГУ, 1987. -
35. Штефан М.И. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підручник . – К.: Ін Юре, 2005. – 624с.
36. Штутін Я.Л. Лекції з радянського цивільного процесу. – К.: КДУ. – 1954 – 344с.
37. Щеглов В.Н. Гражданские процессуальные правоотношения. – М.: 1966.
38. Юдельсон К.С. Советский гражданский процесс. – М.: Госюриздат, 1956.- 439с.

Стаття надійшла до редколегії 15 березня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії А.З. Георгією.

O.V. Getmantsev

Content of the subject of civil procedural law, historical roots of current doctrines

Summary

The following article is considered at questions about the concept of the subject of civil procedural law and its meaning in the context of the historical process of forming different concepts for their understanding in science civil procedural law. In particular, the scientific analysis of different views on the notion scientific workers civilian judicial process as the subject of civil procedural law, and the analysis of the relationship between its components.

Key words: civil procedural law, civil judicial process, civil procedural relations, civil procedural activity.

A.V. Getmantsev

Содержание предмета гражданского процессуального права: исторические истоки современных доктрин

Аннотация

Рассматриваются вопросы о понятии предмета гражданского процессуального права и его содержание в контексте исторического процесса возникновения и формирования различных концепций в науке гражданского процессуального права. В частности, осуществлено научный анализ различных взглядов процессуалистов на понятие гражданского процесса как составной части предмета гражданского процессуального права, а также произведен анализ о соотношении и взаимодействии его составных элементов.